

УДК 32.019.5

ПРИНЦИПИ СВОБОДИ В ПОЛІТИЧНИХ ІДЕОЛОГІЯХ ЄВРОПИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ ІДЕАЛІВ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Сергій Дорошенко

*Український державний лісотехнічний університет, вул. Ген. Чупринки, 103,
м. Львів, 79057, Україна, тел. (0322) 35-24-11, 39-06-60, факс (0322) 97-17-65,
35-22-6 9, e-mail: ukrdltu@forest.lviv.ua*

У статті визначено зміст принципів — особиста свобода, відповідальність, рівність, влада більшості, незалежність, застосування примусу в межах права, гарантії індивідуальної свободи, поділ влади, конституціоналізм, влада закону, економічна свобода, академічна свобода, — історично сформованих у межах демократичної традиції, які в контексті сучасних політичних ідеологій визначають ліберальний напрям розвитку європейського політичного мислення.

Ключові слова: принципи свободи, демократія, історія французької політичної думки.

Демократія незаперечно посідає одне з перших місць серед засадничих цінностей і принципів існування людської цивілізації. Вона є основою державного устрою більшості країн Європи, Північної Америки, а також Австралії і частини Південної і Центральної Америки, Азії й Африки. Винайдена і виплекана на Заході, демократія в умовах ХХ сторіччя поширилася у планетарному масштабі, хоча ніколи не була суто західним явищем. Дослідник, який шукає відповіді на питання “Що є демократія?”, може керуватися таким визначенням: демократія — це суспільне самоврядування, яке здійснюють рівноправні громадяни через безпосередню участь в обговоренні й вирішенні громадських справ шляхом вільного вибору (голосування). Також важливо додати перелік класичних або базових елементів демократичного ладу, іншими словами — серцевинний набір певних критеріїв, за допомогою яких можна зробити висновок, наскільки в тих чи інших умовах розвинена демократія: а) особиста свобода, б) формальна рівність, в) повага до спільно прийнятих рішень (“більшість” — множина меншин), г) творення влади шляхом вільного волевиявлення громадян з допомогою виборів, д) свобода зборів і свобода висловлення власної думки [1, с. 23, 24, 25, 26]. Останнє — не що інше, як принципи, які загалом визначають політичну суб’єктність громадянина, члена демократичного суспільства.

Зазначені принципи надали політичній демократії змогу практичного втілення у різних історичних формах: 1) античній (первинна, істинна, пряма, безпосередня), яку здійснювали громадяни грецьких полісів; 2) ліберальній (плюралістична, представницька), яку в Нові часи витворювали національні держави, а з кінця ХVІІІ століття — громадяни конституційної держави, які завдячують походженню різноманітних варіантів останньої — американській і французькій революціям. Упродовж другої половини ХІХ століття й усього ХХ століття демократія умістила в собі універсальний і всеохоплюючий зміст, систему поглядів й ідеологію. Її

ототожнюють з низкою принципів (ліберальних) цінностей, які істотно впливають на політичну реальність, сприяють змінам у суспільстві, і також мають всеохоплюючий характер з погляду сучасного розуміння політичної свободи.

Інституції свободи, й усе, що створила свобода, розвиваються, відколи людство почало пізнавати, як влаштоване суспільство. Розвиток теорії свободи переважно відбувався у XVIII сторіччі. Французька Революція додала важливий практичний досвід, якого перед тим бракувало політичним мислителям країн Старого світу для визначення методологічних підстав обґрунтування суспільного розвитку у цьому напрямі. В статті поставлено мету викласти перелік найважливіших філософських принципів, які з урахуванням європейської демократичної традиції визначили магістральний напрям розвитку ідеологічного мислення у Франції.

Розвиток теорії свободи почався у двох країнах — Англії і Франції. Авторитетний дослідник проблеми Фрідріх А.Гаєк вважає, що відомі дві традиції свободи: англійська (ґрунтується на інтерпретації традицій та інституцій, які мимоволі створилися і недостатньо зрозумілі) і французька (чітка й логічна, спрямована на раціональну ймовірність створення правдоподібної, однак загалом утопічної соціально-політичної конструкції колективного життя людей). Те, що називають “британською політичною традицією” (Девід Г'юм, Джон Лок, Томас Гобс, Адам Сміт, Адам Фергюсон, Джосі Такер, Едмун Берк, Вільям Пейлі), народилося давніше; натомість “французька традиція” (Рене Декарт, Дені Дідро, Жан-Жак Руссо, Шарль Монтеск'є, абат Сієс, Бенджамен Констан, Алексіс де Токвіль) постала пізніше внаслідок аналізу британських інституцій. Зазначені традиції остаточно злилися в ліберальному русі XIX ст. Щоправда, вони зберегли за собою окремі визначальні риси, які стосуються щонайперше теорії та історії свободи, цього базового поняття, на основі якого почали розрізняти способи здійснення влади, створені з метою практичного втілення принципів політичної свободи, — ліберально-демократичний (англійський), і соціал-демократичний чи тоталітарний (французький). У французів свобода — це раціонально обґрунтований спосіб діяльності, інститут, з допомогою якого суб'єкти домагаються найвищого рівня втручання громадської сили, а суспільство досягає найвищого рівня своєї політичної організації задля досягнення ним же придуманого проекту. При цьому проблему якості, тобто втручання чи невтручання, деспотизму чи свободи, визначають винятково ті, хто втручається. В англійців свобода — не така чітка в теорії, однак прозоріша й більш прагматично зорієнтована щодо реальностей суспільного життя; виникла значною мірою зі спроби пояснити зміст британських інституцій. В умовах XIX ст. різниця між зазначеними традиціями безпосередньо зводилася до переваги емпіричного погляду на світ в Англії і раціоналістичного підходу у Франції, які походили з різних концепцій про те, як влаштоване суспільство. Якщо британські (антираціоналістичні) філософи “виявили, що витoki інституцій лежать не в задумі або намірі, а у виживанні тих, кому пощастило”, в несвідомій діяльності багатьох людей, котрі не знали, що вони роблять; в спонтанному й незаперечному, емпіричному розвитку очевидних принципів, які насамкінець посприяли становленню політичних інституцій, моралі, мови і закону, то картезіанська концепція незалежного і попереднього існування людського розуму обґрунтувала теоретичне підґрунтя для французьких політичних філософів, які міцно стояли на своєму: суспільні інституції винайшов людський розум, громадянське суспільство виникло з ідеї мудрого першого законодавця, або за первісним “соціальним договором” [2, с. 63, 64].

І вже на початку XIX ст. — на думку французького політичного філософа і політичного діяча, одного з провідних теоретиків лібералізму Бенжамена Констана (1767-1830) — слово “свобода” для англійця, француза чи мешканця Сполучених Штатів Америки загалом трактувалося поняттями, що зросли на ґрунті античного спадку європейської демократичної традиції: “право підкорятися лише законам, не бути ні заарештованим, ні ув'язненим, не бути засудженим на смерть та не зазнавати якоїсь наруги внаслідок сваволі одного чи кількох індивідів. Для кожного — це право висловлювати свою думку, обирати собі заняття і ним займатися, розпоряджатися своєю власністю і навіть зловживати нею, виїжджати й повертатись, не питаючи дозволу й не пояснюючи ні мотивів, ні намірів. Для кожного це право збиратися з іншими індивідами чи для обговорення своїх інтересів, чи для відправлення культу, якому він і його однодумці віддають перевагу, або ж просто для того, щоб заповнити свої дні й години заняттями, що більше відповідають його нахилам та фантазіям. Зрештою, це право кожного впливати на здійснення правління як через призначення всіх чи окремих урядовців, так і через представництва, петиції або вимоги, що їх влада більшою чи меншою мірою змушена брати до уваги” [3, с. 412].

Все ж розбіжності між сучасним і античним, французьким та англійським тлумаченнями свободи існують. З плином часу вони розвинулись у суттєві особливості національних політичних традицій. Якщо британська традиція свободи, що її вперше запропонували правники, виросла на основі розуміння того, як розвивались інституції у республіканських Афінах і Римі (афінські та римські громадяни були механізмами, у яких гвинтики й коліщатка регулювалися законом, тому індивід немовби розчинявся в нації, а громадянин — у полісі; нарешті, всі держави мали рабів; новизна й оригінальність політичних поглядів римських мислителів полягала в тому, що ними була, зокрема, висунута ідея посилення правового захисту майнових відносин; відтак виникло уявлення про те, що держава повинна слугувати меті захисту майна і як інститут влади триматися на злагоді громадян стосовно права; наслідком практичної діяльності юристів щодо тлумачення законів стало виокремлення із політичної філософії юриспруденції як самостійної галузі політичного знання), то у французькій традиційним ідеалом свободи стала Спарта, яка в межах своїх державних кордонів об'єднала різноманітні республіканські форми, що регулювали практично всі дії індивіда з допомогою закону, а це визначалося ідеалом досконалої республіки [4, с. 129].

На противагу досконалості раціоналістів, які були в непримиренному конфлікті з християнством у своєму трактуванні індивідуальної людської природи (за декартівською формулою розуміння дійсності людиною — пояснює український політолог Валерій Денисенко — “світ є завжди новим, у ньому є завжди місце для мене, в цьому моєму стані все залежить тільки від мене, бо без мене в світі не буде порядку, істини та краси”), антираціоналістична традиція британських еволюціоністів, навпаки, наближається до християнської традиції помилковості і гріховності людини (визначальними історичними трансляторами ірраціонального є “міфологічно-родові відносини, вибудовані в певну систему традицій і норм, і релігійна форма свідомості містичного нераціонального змісту” [5, с. 39, 77]).

Отже, найбільша різниця між двома школами виявляється у поглядах на роль традицій і цінність усіх інших здобутків несвідомого зростання, що триває вічно. Якщо французька школа цілковито ґрунтується на раціональному утворенні всіх державно-політичних інституцій, на припущенні індивідуальної пристрасті людини

до раціональної дії і її природного розуму та доброти, то британська — зорієнтована на пошану до традицій, інституцій і звичаїв, створених для того, щоб погані люди зробили якнайменшу шкоду, і, найперше, до тих правил поведінки, що розвинулися як складові свободи, ставши одночасно і продуктом, і умовою свободи.

3-поміж звичаїв і звичок, які впродовж усієї історії європейської цивілізації регулюють людські стосунки, найістотнішими, на думку Фрідріха Гаєка, залишаються моральні норми. Останніх, як загальних правил, або ідеальних принципів, дотримуються в кожній конкретній ситуації, не вагаючись у їхній правильності. Принципи моралі є тим інструментом, що сприяє досягненню інших людських цінностей. Це також самодостатня цінність, на взірець проміжної мети, до якої люди повинні прагнути без сумніву щодо її виправданості в кожній окремій ситуації. Завдяки моральним принципам група може досягти піднесення або ж самозруйнування. І тільки остаточні результати виявляють, наскільки корисними чи, навпаки, руйнівними є ідеали, що керують групою. У вільному суспільстві, в якому ідеали не нав'язуються, "нездійсненні" ідеали спрямовують групу до її занепаду і дозволяють іншій, менш (або більш) моральній групі, зайняти місце тієї першої. Такі моральні норми для колективної діяльності появляються і розвиваються винятково важко і дуже повільно. Найважливіші серед цих норм або принципів такі: 1) особиста свобода, 2) відповідальність, 3) рівність, 4) влада більшості, 5) незалежність, 6) застосування примусу в межах права, 7) гарантування індивідуальної свободи, 8) поділ влади, 9) конституціоналізм, 10) влада закону, 11) економічна свобода, 12) академічна свобода [6, с. 75, 77, 91, 108, 123, 139, 161, 183, 220, 226, 237, 395]. Коротко розглянемо їх усі.

1. Особиста свобода найважливіша. Її також можна назвати моральним принципом політичної дії. Як і всі моральні принципи, вона вимагає, щоб її сприйняли як цінність саму в собі, як принцип, що його шануватимуть незалежно від того, чи його наслідки принесуть користь, чи ні. Особиста свобода — це ідеал, якого не будуть дотримуватися, доки його не приймуть як основний принцип, що керує всіма окремими діями законодавства. І взагалі, якщо свободу не трактувати як верховний принцип, тоді обіцянки, які пропонує вільне суспільство, можуть назавжди зостатися тільки шансами, а не певністю, тільки спробою, а не дарунком для окремих індивідів, що неминуче доведе фатальне безсилля і спричиниться до повної ерозії свободи.
2. Свобода означає не тільки те, що індивід може вибирати і несе тягар відповідальності за свій вибір; вона означає, що індивід повинен відповідати за наслідки своїх дій, заслуговуючи на похвалу чи покарання. У вільному суспільстві свобода й відповідальність неподільні внаслідок поширення принципової норми: кожен індивід займає таке становище, яке є наслідком його раціональної діяльності.
3. Рівність членів суспільства перед законом є єдиним видом рівності, що веде до свободи, і єдиною рівністю, яку можна гарантувати без знищення свободи. Свобода не тільки не має нічого спільного з будь-яким іншим видом рівності, але навіть покликана в багатьох аспектах створювати нерівність. У цьому контексті до усвідомлення змісту ідеалу рівності передусім можна наблизитися, звільнивши особу від переконання про реальну рівність.
4. Рівність перед законом спричинює те, що всі люди повинні мати рівну спроможність у творенні закону. Існує щонайменше два напрями, у яких можна розвивати

- зміст зазначеного принципу: обґрунтувавши переваги “більшості”, і забезпечивши права для “меншості”. Від цього залежать перспективи свободи.
5. Свобода не означає, що ми можемо мати все, чого зажаємо. Лідерство (або свобода) індивідів або груп, які можуть реалізувати свої переконання незалежно від когось іншого, зміцнивши їх фінансово, відіграє особливу роль у різних галузях суспільного життя, але передусім — у сфері політики, моралі та релігії.
 6. Політична влада традиційно сприймається як влада примусу. Але справжній примус — це коли озброєні групи завойовників змушують своїх підвладних важко працювати на себе. Тому свобода вимагає не більше й не менше, як запобігання примусу та насильству, шахрайству й обману, за винятком застосування примусу з боку уряду з єдиною метою — укласти такі правила, що сприяють оптимальним умовам для розвитку послідовної та раціональної діяльності індивіда. Отже, примус прийнятний тільки тоді, коли він узгоджується із загальними законами, а не тоді, коли він є засобом досягнення конкретної мети чинної політики.
 7. Гарантії індивідуальної свободи полягають у тому, що при пануванні свободи вільна сфера індивіда охоплює всі дії, які не забороняє закон. Такі гарантії — це база для нормального руху суспільства. Але часом треба жертвувати навіть найсуттєвішими принципами вільного суспільства, коли йдеться про збереження свободи, як наприклад, у разі війни.
 8. Розподіл влади — головна гарантія від зловживання законодавчою, виконавчою і судовою владою, яка полягає в тому, що закони створюють одні люди, а впроваджують інші.
 9. Конституціоналізм означає, що вся влада базується на усвідомленні того, що її будуть застосовувати відповідно до загальноприйнятих принципів, згідно з якими особи, наділені владою, обираються через те, що всі переконані в їхній здатності робити тільки те, що правильно, а не тому, що все, що б вони не зробили, уважатиметься правильним.
 10. Принцип верховенства або влади закону означає, по-перше, що вільне суспільство відрізняється від невільного тим, що в першому кожна особа має визнану приватну сферу, яку чітко відділено від громадської, і приватній особі не можна наказувати, але від неї очікують дотримання тих правил, що однаково стосуються всіх; по-друге, що закони повинні бути відомими й очевидними; по-третє, що закон повинен бути універсальним і, крім того, містити різні положення для різних класів людей.
 11. Свобода в економічній сфері означає впровадження загальних норм, які надають кожному, хто володіє кваліфікацією і має відповідне посвідчення, законне право вимагати дозволу займатися різними видами виробничої діяльності.
 12. Академічна свобода передбачає вільний доступ усіх до джерел знань, а також наявність стільки незалежних наукових центрів, скільки можливо; і ті люди, які виявили свої здібності до глибоких знань і відданість науковим завданням, у межах цих центрів самі можуть визначати проблеми, на які вони витратять свою енергію і де вони показуватимуть результати незалежно від того, чи їх схвалюють працедавець або громадськість, чи ні.

Зазначені принципи свободи становлять основу системи філософського лібералізму, який, вважає Віталій Заблоцький, перебуваючи в одвічному пошуку

умов і обставин, що звільняють людину від нерухомості і застою, надає спроможності вільного, неутисненого життя окремому індивіду, захищає водночас від суспільства і від самого себе, залишається поєднаним з "ідеологічним лібералізмом", на основі якого розвинулась стійка "тріада емансипаторської метаідеології": лібералізм (незастережно скеровує суспільство на невпинний розвиток до нових вимірів свободи), консерватизм (намагається надати якості розвитку, зміцнюючи позитивні і перспективні знахідки), соціалізм (з погляду інтересів більшості людей репрезентує чутливість соціального організму до трансформацій і новацій). Типологічно до складу ліберальної метаідеології належать: націоналізм (ставить метою вільне самовизначення націй), анархізм (виходить з потреби звільнення від тиску і гноблення держави) й інші ідеологічні системи [7, с. 7, 8, 9].

Таким чином, відчуття і вмотивоване прагнення людиною свободи визначили історичну долю демократії, як засадничої цінності сучасної цивілізації, метою якої є створення оптимальних умов для самореалізації індивіда в умовах колективного життя людей. Участь раціонально мислячої особи у владі і, відповідно — в розвитку політичної демократії визначили історичні форми останньої: античну і ліберальну (сучасну), які становлять історичні етапи розвитку європейської політичної традиції. У структурі філософсько-політичного лібералізму свобода, теоретичний розвиток якої започатковано в Англії і Франції, постає засобом прискорення розвитку суспільства, а не лише якоюсь самодостатньою цінністю. Принципи свободи, обгрунтовані в счасних умовах Фрідріхом Гаєком, визначають основний (ліберальний) напрям розвитку ідеологічного мислення мешканців Європи.

1. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За заг. ред. А.Колодій. — К.: Ай Бі, 2002. — 684 с.
2. Гаєк Ф.А. Конституція свободи / Пер. з англ. — Львів: Літопис, 2002. — 556 с.
3. Лібералізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002. — X + 1126 с.
4. Кирилюк Ф.М. Історія політології: Підручник для вищих навчальних закладів. — К.: Знання України, 2002. — 535 с.
5. Денисенко В.М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. — Львів: ПАІС, 1997. — 274 с.
6. Гаєк Ф.А. Конституція свободи. — Львів: Літопис, 2002. — 556 с.
7. Заблоцький В.П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. — Донецьк: Янтра, 2001. — 368 с.

THE PRINCIPLES OF POLITICAL IDEOLOGIES IN EUROPE: CONTRASTIVE ANALYSIES OF DEMOCRATIC TRADITION FORMATION

Sergiy Doroshenko

*Ukrainian state university of forestry and wood technology,
Gen. Tchuprynka str. 103, Lviv 79057, Ukraine, tel. (0322) 35-24-11, 97-17-65, 39-06-60*

This article discusses the essence of the following principles: freedom of a personality, responsibility, equality, power of majority, independence, use of authority resource within the law,

guarantees for individual freedom, sharing of power, constitutionalism, the power of the law, economical freedom; they all were historically formed in frames of democratic tradition, which shape the liberal trend of European thinking development in the context of modern political ideologies.

Key words: principles of freedom, democracy, history of French political thought.

*Стаття надійшла до редколегії 20.03.2002,
прийнята до друку 10.10.2002.*